

ВПЛИВ ТОТАЛІТАРНОГО РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЗАХИСНИКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**THE INFLUENCE OF THE TOTALITARIAN SOVIET REGIME ON THE FORMATION OF THE LAW INSTITUTE IN UKRAINE**

**Корнієнко М.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-6420-6169**

Обґрунтовано, що розвиток та становлення адвокатури в Україні в умовах тоталітарного радянського режиму та під впливом окупаційної російської влади на території анексованого АР Криму і тимчасово окупованих українських територіях характеризується значними впливом держави та порушенням принципу незалежності адвокатури, як фундаментального принципу забезпечення незалежного правового захисту прав та інтересів людини.

На основі історико-правового методу визначено наступні історичні етапи впливу тоталітарного радянського режиму на адвокатуру в Україні: 1917–1918 рр. ліквідовано систему правосуддя, яка існувала до 1917 р., захисником у суді може виступити будь-яка повнолітня особа з належним обсягом політичних прав, адвокати та присяжні повіренні сприймалися радянською владою як «ворожий, буржуазний елемент»; 1921–1928 рр. розширено мережу юридичних консультацій, правозахисну діяльність здійснюють захисники, присяжні юрисконсульти та повіренні, а також, особи які незаконно здійснювали адвокатську діяльність, примусово здійснено перехід до колективної форми діяльності адвокатів; 1934–1938 рр. здійснюється кримінальне переслідування адвокатів, адвокати усувалися від участі у судовому засіданні, була впроваджена нарада, яка розглядала справи та виносила вирoki без участі адвоката; 1962–1978 рр. визначено добровільні засади об'єднання адвокатів, які здійснювали захист прав клієнтів на попередньому слідстві, під час судового розгляду справи, надавали юридичну допомогу громадянам та організаціям; 1980–1991 рр. закріплено право обвинуваченого на захист, на адвокатів покладалася обов'язок в т.ч. і правового виховання громадян, на відміну від питання захисту їх природних прав, що повністю відповідало панівній на той час соціалістичній правовій доктрині.

Визначено, що протягом перебування України у складі срср радянська влада намагалася включити адвокатуру до системи державних органів правосуддя, здійснювати контроль за її діяльністю, тримала кількість адвокатів на низькому рівні, відстежувала їх поведінку у судді та публічному житті країни. Проте, не зважаючи на всі спроби тоталітарного радянського режиму вилути адвокатури в Україні вдалося напрацювати якісний професійний досвід правозахисної роботи.

Зауважено, що анексія АР Крим та тимчасова окупація частини території Донецької та Луганських обл., повномасштабне вторгнення у 2022 р. зумовило нові випадки переслідування адвокатів за здійснення їх професійної діяльності з боку окупаційної російської влади. Зокрема, по відношенню до адвокатів використовують такі методи впливу, як кримінальне та адміністративно-дисциплінарне переслідування за сфальсифікованими доказами, позбавлення права на адвокатську діяльність, змушення до еміграції.

Ключеві слова: адвокатура, принцип незалежності адвокатури, тоталітарний режим.

It is substantiated that the development and formation of the legal profession in Ukraine under the conditions of the totalitarian Soviet regime and under the influence of the occupying Russian authorities on the territory of the annexed Autonomous Republic of Crimea and temporarily occupied Ukrainian territories is characterized by significant influence of the state and violation of the principle of independence of the legal profession, as a fundamental principle of ensuring independent legal protection of rights and interests a person

On the basis of the historical-legal method, the following historical stages of the influence of the totalitarian Soviet regime on the legal profession in Ukraine were determined: 1917–1918, the justice system that existed before 1917 was abolished, any adult person with the appropriate amount of political rights can act as a defender in court, lawyers and sworn attorneys were perceived by the Soviet authorities as a «hostile, bourgeois element»; In 1921–1928, the network of legal consultations was expanded, human rights protection activities are carried out by defenders, sworn legal advisers and attorneys, as well as persons who illegally practiced advocacy, a forced transition to the collective form of activity of lawyers was carried out; In 1934–1938, lawyers were criminally prosecuted, lawyers were removed from participating in court hearings, a meeting was introduced that considered cases and handed down verdicts without the participation of a lawyer; In 1962–1978, the voluntary principles of the association of lawyers were determined, which protected the rights of clients during the preliminary investigation, during the trial of the case, and provided legal assistance to citizens and organizations; In 1980–1991, the accused's right to defense was enshrined, lawyers were entrusted with the duty of legal education of citizens, in contrast to the issue of protection of their natural rights, which fully corresponded to the prevailing socialist legal doctrine at that time.

It was determined that during Ukraine's stay as part of the USSR, the Soviet authorities tried to include the legal profession in the system of state bodies of justice, exercise control over its activities, kept the number of lawyers at a low level, and monitored their behavior in the court and public life of the country. However, in spite of all the attempts of the totalitarian Soviet regime, the bar in Ukraine managed to gain quality professional experience in human rights work.

It was noted that the annexation of the Republic of Crimea and the temporary occupation of part of the territory of the Donetsk and Luhansk regions, the full-scale invasion in 2022 led to new cases of prosecution of lawyers for their professional activities by the occupying Russian authorities. In particular, in relation to lawyers, such methods of influence are used as criminal and administrative-disciplinary prosecution based on falsified evidence, deprivation of the right to practice law, forcing them to emigrate.

Key words: advocacy, principle of independence of advocacy, totalitarian regime.

Постановка проблеми. Функціонування адвокатури України у умовах тоталітарного радянського режиму знаходилося під ретельним контролем держави, що значно вплинуло на його формування і розвиток, можливість повноцінного виконання адвокатом своїх функцій. Коли радянська влада остаточно закріпилася на території України, розпочалася ліквідація основ правової системи, припинення функціонування судів, прокуратури та незалежної адвокатури. Новим джерелом права стала рево-

люційна правосвідомість, що призвело до застосування позасудових репресій, оскільки беззаконня стало офіційною державною політикою, така правосвідомість тим чи іншим чином прослідковується протягом всього періоду перебування України у складі срср. Що в свою чергу вплинуло на специфіку розвитку адвокатури в незалежній Україні та в умовах анексії АР Крим, окупації українських територій і повномасштабного вторгнення рф в Україну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій даної теми дозволяє зробити висновок, що питання діяльності адвокатів в умовах тоталітарного радянського режиму досліджується в аспекті історії української адвокатури, зокрема, в працях таких науковців, як: В. Гусєва (адвокат-жертви політичних репресій кінця 30-х років ХХ ст.), Л. Крупник (адвокати у судових процесах над українськими дисидентами у 50-х-80-х роках ХХ ст.), Д. Роговенко (законодавчі засади діяльності української адвокатури у 70-х-80-х рр. ХХ ст.), В. Філімоніхін (київська адвокатура у 20-ті роки ХХ ст.), І. Штогрін (роль В. Медведчука у долях В. Стуса і О. Сенцова) та ін.

Також, в статті використовувалися публіцистичні статті щодо переслідувань адвокатів-правозахисників окупаційною владою на території анексованого АР Крим та тимчасово окупованих територіях України.

Мета статті полягає у дослідженні впливу тоталітарного радянського режиму на формування інституту адвокатури в Україні.

Виклад основного матеріалу. Більшовицький переворот 1917 р. в т.ч. суттєво змінив систему адвокатури, адже «новий порядок» правосуддя за переконанням більшовицьких лідерів повинен був узаконити та обґрунтувати «червоний терор» та керуватися «правосвідомістю революційного класу» [1]. Зокрема, Декретом №1 «Про суд» Всеросійського центрального виконавчого комітету (24.10.17 р.) було скасовано судову та правозахисну систему в цілому:

- на заміну професійних суддів правосуддя почали здійснювати робітничо-селянські та солдатські активісти;
- представниками у суді могли виступати громадяни з незаплямованою репутацією, а фактично кожна бажуюча особа.

У 1918 р. Народний Секретаріат Української Робітничо-Селянської Республіки прийняв постанову «Про уведення Народного Суду», відповідно до якої було ліквідовано правосуддя, яка існувала на той момент (зокрема, і систему присяжної і приватної адвокатури), судді обиралися Радами депутатів, представниками у судовому процесі могла виступати будь-яка бажуюча особа, яка досягла 18 років [1]. Починаючи з 1919 р. почали створювати колегії правозаступників при народних судах та революційних трибуналах, вимогами до їх членів висувалися такі ж, як і до виборців, перевага надавалася представникам селянського та робітничого класу.

На цьому етапі радянська влада відносилася до присяжних повірених та загалом інституту адвокатури, як до ворожої сили, тому головною метою було сформуванню такої ідеології надання правозахисної допомоги, яка би вплинула на відчуженість прагнення та зацікавленість адвоката твердо відстоювати інтереси громадян.

Після Громадянської війни щодо питання доцільності функціонування адвокатури тривали дискусії, зокрема, однією із позицій було те, що в існуванні адвокатури не має потреби, оскільки перемога соціалістичного ладу пододала корінні протиріччя між державою та особою, іншою – адвокат – це важливий елемент функціонування радянської системи, який сприяє вирішенню задач радянського правосуддя в інтересах держави [2, с. 129].

У 1921 р. була розширена мережа юридичних консультацій, члени колегій виступали захисниками у складних, кримінальних справах, в інших справах – захищали присяжні юрисконсульти та повіренні, а також, особи які незалежно здійснювали адвокатську діяльність.

З 1922 р. відповідно до Положення про адвокатуру колегії захисників утворювалися при Радах народних суддів склад колегій захисників формувалося за поданням Ради народних суддів. Захисниками могли виступати члени колегій, родичі підзахисного, представники підприємств, установ, громадських організацій та профспілок [1], основною формою діяльності колегії була робота

у юридичних консультаціях та приватна практика. Вже у 1928 р. приватну адвокатуру було остаточно ліквідовано, як форму прояву буржуазії, зокрема, колегія Наркомат юстиції УСРР прийняла постанову «Про реорганізацію колегії захисників» відповідно до якої примусово було здійснено перехід до колективної форми діяльності адвокатів.

А вже у 1934 р. – постановою ЦВК срср адвокати усувалися від участі у судовому засіданні та була введена нарада, яка розглядала справи та виносила вироки без участі адвоката [3, с. 122–123].

Під час масових репресій 1937–1939 рр. ХХ ст. у срср переслідувань зазнали і представники адвокатури, яких звинувачували у шпигунській та контрреволюційній діяльності на користь іноземних країн. Серед українських адвокатів – жертв репресій того часу слід відмітити наступних: І.П.Бессарабов (керівник Київської колегії оборонців, у 1929 р. засуджено до 10 років ув'язнення у таборах, у 1937 р. – засуджено повторно та розстріляно); О.В. Печ (юрисконсульт Управління ринками та Київського шкіряного заводу, у 1937 р. засуджено та розстріляно); С.Б. Ратнер (член президії колегії оборонців, у 1938 р. засуджено та розстріляно разом із конфіскацією майна); Л.А. Сорандо (адвокат, у 1937 р. засуджено та розстріляно разом із дружиною); О.М. Прокопенко (адвокат, у 1937 р. засуджено та розстріляно); В.М. Русінов (адвокат, у 1937 р. засуджено та розстріляно); Б.О. Язловський (адвокат, у 1937 р. засуджено та розстріляно) та ін. [4, с. 114–121].

У 1962 р. було прийнято Положення про адвокатуру, яке визначало добровільні засади об'єднання адвокатів, які здійснювали захист прав клієнтів на попередньому слідстві, під час судового розгляду справи, надавали юридичну допомогу громадянам та організаціям [3, с. 123]. До цього, адвокат допускався до участі у кримінальному процесі тільки після складання обвинувального висновку (КПК УРСР, 1960 р.). Вперше на конституційному рівні право обвинуваченого на захист було закріплено у Конституції УРСР (1978 р.) – стаття 156 «Обвинуваченому забезпечується право на захист» [5]. Також, ст. 159 Конституції УРСР (1978 р.) визначала, що «для подання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, юридична допомога громадянам подається безплатно. Організація і порядок діяльності адвокатури визначаються законодавством Союзу РСР і Української РСР» [5].

У 1950-1980 рр. ХХ ст. в Україні відбулися судові процеси над дисидентами, в ході яких суттєво порушувалися задекларовані в країні норми національного і міжнародного права.

В історії України в умовах тоталітарного радянського режиму була створена та діяла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (1976 р.), до складу якої в т.ч. входили і юристи І.Кандиба та Л.Лук'яненко. За час свого існування даної правозахисної організації було оприлюднено понад 30 декларацій, меморандумів, звернень, маніфестів, та інформаційних бюлетенів про порушення прав і свобод людини в радянській Україні. Слід зауважити, що практично всі учасники організації було заарештовано за сфабрикованими кримінальними справами та засуджено до максимальних термінів покарання [6].

В зазначений період адвокатура перебувала під впливом комуністичної партії та радянського репресивного законодавства. При формуванні колегії захисників перевага надавалася членам партії, що значно впливало на її професійний рівень та якість надання адвокатських послуг, а в окремих випадках і на можливість виконання функцій захисту. Тому адвокатський захист дисидентів часто мав фіктивний характер, а в окремих випадках адвокат ставав на сторону державного обвинувачення. Напри-

клад, у справі М. Горбала українського викладача та музиканта, якого судили за поетичний твір «Дума», адвокат у своїй захисній промові засудив підзахисного і висловив пропозицію «карати жорстоко за написання таких віршів» [3, с. 125].

Історія адвокатури України знає і інші приклади, коли адвокати під впливом тоталітарного режиму фактично ставали на сторону обвинувачення, зокрема:

1. У справі членів ЦК Української партії соціалістів (1921 р.), які звинувачувалися у контрреволюційній діяльності (В. Голубович, Н. Петренко, І. Лизанський, І. Часник та ін.) один із захисників висміяв «нікчемність» підсудних, інший – взагалі відмовився виступати із захисною промовою.

2. У справі В. Стуса його адвокат В. Медвечук не підтримав клопотання підзахисного з питання залучення адвоката міжнародних правозахисних організацій, проведення відкритого судового засідання, не задавав питання окремим свідкам, визнав вину підзахисного та продовжував імітувати захист і після відмови В. Стуса від його послуг. Лояльність тоталітарному режиму В. Медвечук проявив і під час судового розгляду справи дисидентів Ю. Литвина та М. Кунцевича [7].

3. У справі М. Горбала щодо звинувачення у звалтуванні адвоката С. Васютинська на етапі досудового розслідування відмовилася повторно зустрітися із підзахисним, внесла правки помилок у справі, які допустив слідчий, за її сприянням із справи було вилучено докази невинуватості підсудного, а за декілька днів до судового засідання – взагалі відмовилася брати участь у справі [3, с. 127].

Не зважаючи на значний тиск та систему фільтрації нелояльних системі адвокатів інколи у політичних судових справах та справах дисидентів адвокати дійсно захищали свої підзахисних. Серед таких адвокатів слід відзначити наступних:

- адвокат С. Мартиш у справі В. Овсієнка;
- адвокат О. Мешко у справі О. Сергієнка;
- адвокат С. Калістратова у справі П. Гигоренка;
- адвокатеса Д. Камінська у справах А. Марченка та В. Буковського;
- адвокатеса Н. Немиринська у справі М. Руденка;
- адвокат М. Сафоноф у справах кримських татар та ін.

За виконання свого адвокатського обов'язку захищати права громадян вони зазнавали переслідувань з боку влади, зокрема, позбавлялися можливості брати участь у політичних процесах, притягувалися до кримінальної відповідальності, змушено емігрували [7]. Було засуджено до 3 років таборів посиленого режиму Йосипа Зісельса (члена Української Гельсінської групи, дисидента). І. Зісельс розслідував випадки застосування каральної психіатрії до політичних в'язнів у сфері, яким частіше всього ставили діагноз «уповільнена шизофренія» та утримували у спеціалізованих психіатричних лікарнях з посиленням режимом охорони, термін утримування був безстроковий і міг тривати від декількох років до десятиліть, до політичних в'язнів застосовували примусові методи лікування, які суттєво впливали на стан їх ментального та фізичного здоров'я [11].

Ст. 1 Положення про адвокатуру Української РСР Закону УРСР «Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР» від 31.10.1980 р. № 1050-Х визначало, що «адвокатура Української РСР сприяє охороні прав і законних інтересів громадян і організацій, здійсненню правосуддя, додержанню і зміцненню соціалістичної законності, вихованню громадян у дусі точного і неухильного виконання радянських законів, бережного ставлення до народного добра, додержання дисципліни праці, поваги до прав, честі і гідності інших осіб, до правил соціалістичного співжиття» [8]. Виходячи із даного положення на адвокатів покладалася обов'язок в т.ч. і правове виховання громадян, на відміну від питання захисту

їх природних прав, що повністю відповідало панівній на той час соціалістичній правовій доктрині.

Аналізуючи даний нормативно-правовий ми можемо зауважити що принцип незалежності адвокатури не було закріплено на законодавчому рівні, адже «загальне керівництво колегіями адвокатів здійснюють Ради народних депутатів та їх виконавчі і розпорядчі органи відповідно до законодавства, яке визначає їх компетенцію, як безпосередньо, так і через Міністерство юстиції СРСР, Міністерство юстиції Української РСР, відділи юстиції виконавчих комітетів обласних, Київської міської Рад народних депутатів» [8]. Тобто, адвокатура цілком залежала від держави, державні органи здійснювали контроль за додержаннями адвокатами вимог радянського законодавства.

Анексія Автономної Республіки Крим та тимчасова окупація частини території Донецької та Луганської областей, повномасштабне вторгнення у 2022 році, призвело до виникнення нових випадків переслідування адвокатів з боку окупаційної російської влади за виконання ними своєї професійної діяльності. Наприклад, відносно адвокатів використовуються такі методи впливу, як кримінальне та адміністративно-дисциплінарне переслідування на підставі сфальсифікованих доказів, позбавлення права на здійснення адвокатської діяльності та примусження до еміграції.

Серед адвокатів, які зазнали переслідувань можна виділити таких адвокатів, як: М. Полозов, О. Ладін, М. Беньяш, І. Новіков, Л. Гемеджи, Р. Камілев, Н. Шейхмамбетов, Е. Авамилева, А. Азаматов, Н. Шейхмамбетов, Е. Семедляев та Е. Курбедінов та інші. Слід зауважити, що вказані адвокати беруть участь у т.з. політичних справах, справах захисту українських та кримськотатарських активістів, військовополонених, українців, яких вивезли з тимчасово окупованих територій.

З метою формування лояльної окупаційній російській владі адвокатури також використовуються такі форми впливу, як незаконне переміщення на окуповані українські території адвокатів-громадян рф.

Висновки. Розвиток та становлення адвокатури і України в умовах тоталітарного радянського режиму, під впливом окупаційної російської влади на території анексованого АР Криму та тимчасово окупованих територіях характеризується значними впливом держави та порушенням принципу незалежності адвокатури, як фундаментального принципу забезпечення незалежного правового захисту прав та інтересів людини.

Умовно, можна виділити наступні історичні етапи впливу тоталітарного радянського режиму на адвокатуру в Україні:

1) 1917–1918 рр. ліквідовано систему правосуддя, яка існувала до 1917 р., захисником у суді може виступити будь-яка повнолітня особа з належним обсягом політичних прав, адвокати та присяжні повіренні сприймалися радянською владою як «ворожий, буржуазний елемент»;

2) 1921–1928 рр. розширено мережу юридичних консультацій, правозахисну діяльність здійснюють захисники, присяжні юрисконсульти та повіренні, а також, особи які незаконно здійснювали адвокатську діяльність, примусово здійснено перехід до колективної форми діяльності адвокатів;

3) 1934–1938 рр. здійснюється кримінальне переслідування адвокатів, адвокати усувалися від участі у судовому засіданні та була впроваджена нарада, яка розглядала справи та виносила вироки без участі адвоката;

4) 1962–1978 рр. визначено добровільні засади об'єднання адвокатів, які здійснювали захист прав клієнтів на попередньому слідстві, під час судового розгляду справи, надавали юридичну допомогу громадянам та організаціям;

5) 1980–1991 рр. закріплено право обвинуваченого на захист, на адвокатів покладалася обов'язок в т.ч. і правове виховання громадян, на відміну від питання захисту їх

природних прав, що повністю відповідало панівній на той час соціалістичній правовій доктрині.

Протягом перебування України у складі срср радянська влада намагалася включити адвокатуру до системи державних органів правосуддя, здійснювати контроль за її діяльністю, тримала кількість адвокатів на низькому рівні, відстежувала їх поведінку у судді та публічному житті країни. Проте, не зважаючи на всі спроби тоталітарного радянського режиму адвокатури в Україні вдалося напрацювати якісний професійний досвід правозахисної роботи.

Анексія АР Крим та тимчасова окупація частини території Донецької та Луганських обл., повномасштабне вторгнення у 2022 р. зумовило нові випадки переслідування з боку окупаційної російської влади адвокатів за здійснення їх професійної діяльності. Зокрема, по відношенню до адвокатів використовують такі методи впливу, як кримінальне та адміністративно-дисциплінарне переслідування за сфальсифікованими доказами, позбавлення права на адвокатську діяльність, змушення до еміграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філімоніхін В. Київська адвокатура у 20-ті роки ХХ століття. *Вісник НААУ*. 2023. №6(92) С. 60–64. URL: <https://unba.org.ua/publications/8230-kiivs-ka-advokatura-u-20-ti-roki-hh-stolittya.html>.
2. Роговенко Д.С. Законодавчі засади діяльності української адвокатури у 70-х–80-х рр. ХХ ст. *Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 128–132.
3. Крупник Л.О. *Адвокати у судових процесах над українськими дисидентами 1 50-х–80-х роках ХХ століття* (на прикладі постаті Миколи Горбала) *Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 122–128.
4. Гусева В.П. *Адвокат-жертви політичних репресій кінця 30-х років ХХ століття. Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 113–121. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/novosti/2016-05-17_materialy.krugliy.stil.lviv.pdf.
5. Конституція України від 20.04.1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#o100>.
6. Українській Гельсінській групі 45 років: вони «підірвали» СРСР зсередини. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-helsynska-grupa/31553649.html>
7. Штогрін І. Роль Віктора Медведчука у долях Василя Стуса і Олега Сенцова. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29430951.html>
8. Положення про адвокатуру Української РСР Закону УРСР «Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР» від 31.10.2980 р. № 1050-X URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T801050?an=16>.